

Gotlands runinskrifter 3

Fole socken

G 249 – G 251

Thorgunn Snædal

Fole kyrka

Enligt den s.k. Taxuslistan invigdes kyrkan år 1280. Den ombyggnad som då stod klar föregicks emellertid av tre äldre perioder. Av en absidkyrka från 1100-talet återstår endast korportalen som utgör sakristieportal i det nuvarande koret. Till denna kyrka byggdes tornet omkring 1200. Vid mitten av 1200-talet inleddes en ombyggnad som gav kyrkan dess nuvarande utseende, där långhuset har formen av en tvåskeppig hall med två kolonner och sex kryssvalv.

I och vid kyrkan finns nu två runinskrifter, G 249 på södra korportalen G 249 och den svårt skadade gravhällen G 250, som länge var förkommen men återfanns 2002. J. G. Liljegren tar upp G 250 (L 1722) och ytterligare en sten L 1723, som uppges vara helt utplånad. P. A. Säve uppger att år 1854 skulle två "utslitna" runstenar ha funnits vid kyrkan. Denna andra sten har dock inte setts av någon annan. I J. W. Hamners register finns följande anmärkning: "Vad Liljegren menar med sitt citat har jag ej kunnat klara ut. Hilfeling upptager blott en sten från Fole. Ovisst är alltså om denna någonsin funnits. Att C. S(äve) säger – alldeles oläslig 1854 – behöver ej betyda mycket då nu flere stenar utan någon text alls – alltid alldeles oläsliga – finnas nu på Fole kkg. Denna "Runsten" kan saklöst slopas."

249. Fole kyrka

Litteratur: L 2012, S 50, F 55, W 64. Rannsakingar efter antikviteter 1667 (tryckt 1969) bd 2, hft 1, s. 3; H. Spegel, Rudera Gothlandica 1683 (tryckt 1901), s. 243; G. Wallin, Analecta Gothlandica (dep. i Kungl. Bibl.) 1, s. 1040, 2 s. 1339, Runographia Gothlandica (2)(i Ups. Soc. Scient. Acta 1744/50, 1751), s. 135-139; N. R. Brocman, Sagan om Ingvar Wittfarne 1762, s. 230; C. G. Hilfeling, Resejournal 1801 (hs F m 57:10 i Kungl. Bibl.), s. 13; N. J. Ekdahl, Resa på Gotland 1826 (ATA), h. 2, s. 22; Kyrkoinventarium 1830 (ATA); J. G. Liljegren, Runlära (1832), s. 175; J. G. Klingwall, Inbjudan till Rectorsombytet vid Kongl. Gymnasium 16.6.1838; P. A. Säve, Reseberättelse 1864 (ATA), s. 33; C. Säve, Brev t. P. A. Säve 11.9.1864 (avskr. i hs R 623:5 i UUB, s. 634); O.

Carlén, Blad ur Gotlands historia och om dess fornlämningar, s. 343 (ATA); G. Stephens, ONRM 2 (1867-68), s. 683; Wiede, Tab. 48; G. Lindström, Anteckningar om Gotlands medeltid (1892), s. 53; S. Ambrosiani, Gotländska kyrkoinventarier (1912), s. 49; E. G. Gejer, Svea Rikes häfder, i Samlade skrifter 4 (1926), s. 104; Sveriges kyrkor, Gotland 1 (1931), s. 294; L. Alfvegren, -r-genitiv och are-komposition (1958), s. 156; G. Ahlqvist, Om kyrkvägar på norra Gotland i Gutabygd 82, s. 59; Th. Snædal, Medan världen vakar. Studier i de gotländska runinskrifternas språk och kronologi (Runrön 16, 2002), s. 150-151.

Äldre avbildningar: J. W. Hamner, foto (odaterat) (ATA), I. Andersson, foto 1944 (ATA).

Runinskrift på södra korportalens västra sida, utmed dörrpostens yttre (södra) sida.

Inskriften börjar 115 cm ovanför tröskeln och sträcker sig 127 cm uppåt. Runorna är 2,1-2,5 cm höga och är ristade mellan dörrpostens ytterkant och en huggen linje, som går längs hela kalkstensblocket från tröskeln och upp till övre kanten (motsvarande linje finns på blocket på den motsatta sidan). Runorna når inte ända ner till kanten och inte upp till begränsningslinjen (Avståndet mellan ytterkanten och begränsningslinjen är 3,3 cm). De flesta runorna är djupa och tydliga. Vissa har skadats i sina baser genom bortfall i kanten. På ett ställe har tre runor gått förlorade i en flagring.

Inskrift:

þeta : ier · uitni : kirkiur : pre-...- : ok : sokna : manna : et :
           5   10   15   20   25   30   35
halhuis : boar : aihu : kauptan : meþ : einn : kirkiur : faueh :
       40 45   50   55   60   65   70   75   80
ginum : litlu : folboa : garþa
           85   90   95   100

Þetta ier vitni kirkiurpresta(?) ok söknamanna et Halgvīs bōar aigu kauptan með einn kirkiurfarveg ginum Litlu Fōlbōa garða.

»Detta är kyrkoprästernas (eller -prästens) och sockenmännens vittnesbörd, att Hellvisborna äga, medelst köp, för all framtid(?) kyrkoväg genom Lilla Foles gårdar(gården).»

G 249. Runinskrift utmed dörppostens yttre(södra) sida. Foto: Bengt A. Lundberg 1989.

G 249 Detalj av runinskriften.

Till läsningen: Runorna **a** och **n** har enkelsidiga bistavar. **p**-runorna har D-liknande utseende. **r**-runorna har antingen öppen eller slutna form. **e**-runorna är stungna med en avlång eller rund fördjupning på huvudstavens mitt eller ett avlångt streck tvärs över huvudstaven. **p**-runorna är stungna med en liten punkt i vardera öglan. **s**-runorna har gotländsk form. Före 1 **p** finns ett par lodräta streck med ett diagonalt i mellan. De förefaller inte vara avsiktligt ristade och hör inte till runristningen. 2 **e** är stungen med en rund punkt. I 3 **t** är runans övre del utvittrad. 5 **i** är skadad i basen genom en utvittring i kanten. 6 **e** är

stungen med en avlång fördjupning vinkelrätt mot huvudstaven. Efter 7 **r** skiljetecken i form av en punkt; det kan ej avgöras om där funnits ytterligare en punkt, en flagringsskada i kanten kan ha gjort det omöjligt att placera en punkt där. En tunn spricka går igenom 16 **k** och nedre delen av 17 **i**, där huvudstaven skadats något. I 18 **n** är bistavens nedre spets borta i en kantvittring. Samma skada har tagit bort basen av 19 **r** och 21 **r**. 22 **e** är stungen med en avlång fördjupning; runans nedre del är borta i kantskadan. Av runa 23 återstår 5 mm av huvudstavens mitt, resten borta i en flagringsskada. Av runa 24 återstår 6 mm av huvudstavens topp. Mellan runorna 23 och 24 finns eventuellt yttersta toppen av en huvudstav. Det kan inte avgöras om runa 24 varit **s** eller **a**; utrymmet fram till nästa runa talar snarast för att runan varit **a**. I 25 **o** är bistavarnas spetsar något vittringsskadade. I 27 **s** går det tredje ledet snett utåt höger. 37 **e** är stungen med ett vågrät streck, vinkelrätt mot huvudstaven. 39 **h** har ganska långa bistavar liksom 42 **h** och 52 **h**. 43 **u** är vittringsskadad i toppen. 61 **e** är stungen med ett ovalt vågrät streck. 63 **e** är stungen med ett vågrät streck. I skiljetecknet efter 66 **n** finns spår av den nedersta punkten bevarad i en vittring. I skiljetecknet efter 73 **r** har den mittersta punkten gått förlorad. I 74 **f** är bistavarna något vittringsskadade. 78 **e** är stungen med ett vågrät streck. I skiljetecknet efter 78 **h** har den översta punkten vittringsskador. 79 **g** och 95 **g** är stungna med en punkt. I 91 **l** är basen vittringsskadad. 98 **p** är skadad genom vittring i runans mitt. Efter 99 **a** finns inget skiljetecken och inga spår av ristning.

De äldre läsningarna avviker inte nämnvärt från den ovan presenterade. De enda oklarheterna i läsningen rör runorna 23 och 24, som nu inte längre kan typbestämmas; mellan dem har det funnits en runa som nu är fullständigt utplånad. Av runa 24 återstår endast en del huvudstavens topp, det kan inte avgöras om runan varit **s** eller **a**. Eftersom utrymmet mellan dessa runrester och den övre punkten i skiljetecknet är så litet

och där inte finns några rester av det andra och tredje ledet i en **s**-runa, verkar det mest sannolikt att runan varit **a** med ensidig bistav (som övriga **a**-runor i inskriften). I Gutniska urkunder läser C. Säve: **presta**, medan Hilfeling läste **presti**, vilket av J. G. Liljegren rättas till **prests**.

Inskriften är en av de längsta på Gotland och innehållet har ingen parallell i det övriga runmaterialet. Den visar att en bestämmelse som skulle läsas av allmänheten skrevs med runor. Inskriftens uppgift är att befästa en överenskommelse mellan två gårdar om att den ena gården har köpt sig rätten att gå till kyrkan över den andra gårdens ägor. Man anar en tvist om Gutalagens bestämmelser om farvägar och uppgörelsen har tydligen varit så betydelsefull att den fastslagits för all framtid på denna framträdande plats.

Runföljden **faueh** är troligen en felristning för **farueh**, *farveg*, fornsvenska *farvægher*. (I Gutniska urkunder, s. 69 not 18, antar C. Säve att ordet ursprungligen skulle läsas *ta-weh* och att runan **t** ändrats till **f**: ”...qvistarne på $\mathfrak{V}$ skulle vara senare tillristade av någon som ej kände det då föråldrade ordet ta-weg och därför ville göra det till faweg, för att få det mera likt det för honom begripligare far-weg.”) Det finns dock inga spår av någon **t**-bistav till vänster om runans topp.

Ordet *farveg* förekommer i kapitel 64 i Gutalagen, som har överskriften *Af farwegum manns*: ”Men om mäns farvägar är denna lag. Äger en man jord, som ingenstädes ligger vid väg, då har han själv vitsord på en annans öppna mark, var han har farväg. Om han har själv öppen mark invid väg, då får han ej vitsord mot en annans öppna. Om män vilja inhägna betesmark, som ligger invid väg, inom gärdesgårdar, då skola de lämna vägar mellan gärdesgårdarna, femton steg breda. Då freda de sin gärdesgård, och ej eljest. Inhägnar någon åt sig hage över en annans farväg, då gärde han åt honom ett led (dvs. en öppning), och den andre fare som förr. Gärdar han igen en annans väg över hans laga farväg, då gärde den led, som äger gärdesgården, och den svare för ledet, som äger

vägen.” (Å. Holmbäck & E. Wessén, Svenska Landskapslagar, 2 uppl. 1979, s. 226, se även noter s. 275).

Hellvisgårdarna ligger söder om landsvägen mellan Hejdeby och Fole medan Lillfole (Lilla Fole) ligger norr om landsvägen. Vägen har troligen haft ungefär samma sträckning under medeltiden. Eftersom Hellvis mark nådde fram till landsvägen och Hellvisborna kunde nå kyrkan genom att följa landsvägen har de inte automatisk haft rätt att gå över Lillfoles marker även om detta förkortade deras kyrkväg med minst en kilometer. Från Lillfole går en ägoväg över gårderna mot norddöst; ca 500 meter innan den ansluter sig till landsvägen Bro-Fole grenar den sig och en sidoväg går rakt österut mot kyrkan. Troligen har det varit denna väg som Hellvisborna har köpt sig rätten att använda för att förkorta sin kyrkväg.

I artikeln om kyrkvägar på norra Gotland (Gutabygd 1982, s. 59) berättar Gunnar Ahlqvist om Hellvisbornas väg: ”Fole kyrka ligger uppe på en åssträckning. Området väster om kyrkan nedanför åsen är ganska sankt. De i våra dagar befintliga vägarna genom området har det betecknande namnen Sumpkviar. Hellvisbornas kyrkväg gick fram häröver. Närmast under åsen låg det mycket sankt ängat Kyllstädar ... Kyllstädar är numera uppodlat ... Klockaren Fredd Danielsson har berättat, vilket besvär man hade vid odlingen med att forsla bort de stora kalkflisorna, som utgjorde de sista resterna av Hellvisbornas kyrkväg.”

I Gutalagens bestämmelser står ingenting om möjligheten att köpa rätten till farväg. Det ovanliga i köpet har gjort det nödvändigt att fastslå avtalet i inskriften på kyrkoportalen för att undvika framtida tvister i frågan.

Uttrycket **aigu kauptan meþ einn**, *æigu kauptan með æinn*, är oklart. Att Hellvisborna har köpt sig rätten att gå över Lillfoles ägor till kyrkan är tydligt, men vad betyder *með æinn*? C. Säve föreslår i en not (Gutniska urkunder, s 75 not 90) att uttrycket skall rättas till ”einu”:

”(det) är en gissning för det eljest fullt tydliga einn; *mep einu* skulle kunna betyda: med ens, en gång för alla, för alltid.”

I Gotländsk ordbok (I, s. 602) ger H. Gustavson ett exempel från Fårö på uttrycket: *han glaid mäd aino*, ’han gick med ens’. I det uttrycket ligger dock inget tidsperspektiv. Om Foleinskriftens **mep ainn** har samma betydelse som det yngre uttrycket *mäd ainu (dat)*, ’med ens’, bör det snarast översättas till ’med omedelbar verkan’, ’från och med nu’ eller liknande.

Två gånger förekommer gen.sing. *kirkiur* av *kirkia* f. (*kirkiur presta(?)*). och *kirkiur fa(r)veg*. I GL/GS faller *r*-et i ändelsen *-ur* (sg. f. gen.) i allmänhet bort i sammansättningar, där senare leden börjar på konsonant: *kirkiu menn*, *kirkiugarði*. Exempel på kvarstående *r* finns dock i ordet *vaitslur-ols* ’gästabad’ i gutalagens 24 kapitel. I Fåröområdet finns flera exempel från senare tid (GU s. XIV-XV).

Presensformen **ier** av verbet *vesa/vera* ’vara’ är den gängse formen även i nutida gutamål, fler exempel anförs i Gotländsk ordbok, band 2, s. 1159 f.

Ordet *vitni* n. i betydelsen ’vittnesbörd’, ’bevisning’ är belagt flera gånger i Gutalagen.

Om växlingen *a/e* i prep. *at/et* och andra ord i forngutniskan se Th. Snædal a.a. s. 193-194.

Ordet **garpa** är ack. pl. form av *garðr*, som kan betyda både gård och gärdesgård. Det går inte att säkert fastställa, vilken betydelse som avses i runinskriften, men troligast är väl att det är gärdesgård som avses. I det ovan citerade kapitlet (64) i Gutalagen, där ordet förkommer några gånger, avses uppenbarligen gärdesgårdar: ”...þa gierþi þann lip sum garþin a, ok þann warþi lipum, sum weg a”, ’då gärde den led, som äger gärdesgården, och den svare för ledet, som äger vägen’.

Portalen dateras till slutet av 1200-talet. Ingenting hindrar att inskriften tillkommit ganska snart efter att portalen rests, men vissa språkliga drag, som dubbelskrivningen av konsonanter och de stungna **b**-runorna tyder på att den troligen är något yngre, från 1300- eller 1400-talet.

250. Fole kyrka

Litteratur: L 1722, S 48, F 53, W 1:65. C. G. Hilfeling, Resejournal 1801 (hs F m 57:10 i Kungl. Bibl.), s. 13; Kyrkoinventarium 25.7.1830; P. A. Säve, Reseberättelse 1864, s. 33.

Äldre avbildningar: C. G. Hilfeling, teckning i hs F m 57:11 (Kungl. Bibl.), Tab. 4; P. A. Säve, teckning i Reseberättelse 1864, s. 33; C. Säve, teckning efter C. G. Hilfelings avbildning i Runanteckningar 15b (ATA).

Gravhäll med runinskrift. Den står nu fastklamrad på (ammunitions)bodens södra vägg tillsammans med andra medeltida gravhällar.

Inskriften noteras första gången av C. G. Hilfeling i Resejournalen från 1801: ”Wid Chordören på Kyrkogården låg en gammal utsliten Runsten, 3 alnar 8 tum lång, öfra sidan 1 aln 16 tum och den nedra 1 aln 6 tum bred; nu mera ej läslig, är den likväl märkvärdig för dess påhuggne Insignia, af ett Ris, en Färla, och det fordom brukade ABC-brädet, kalladt Abecetan; Hvaraf man slutar att en ifrig och sträng Scholemästare därunder ligger begrafven; man har förmodeligen betjänt sig av denne utslitne Runsten utan viss ägare, att förvara minnet av denna alfvarsamma Pedagog.”

I Gutniska Urkunder återges C. G. Hilfelings läsning med tillägget att inskriften är ”alldeles oläslig”.

I Reseberättelse 1864 har P. A. Säve tecknat de tre ”insignierna”. Han har också gjort ett försök att läsa inskriften, men hänvisar i övrigt till Gutniska Urkunder.

Inskriften var länge oåtkomlig eftersom stenen stod staplad mot norra kyrkogårdsmuren tillsammans med andra gamla gravhällar. I samband med en yttre restaurering av kyrkan 2001 togs stenarna fram och restes sedan på sin nuvarande plats.

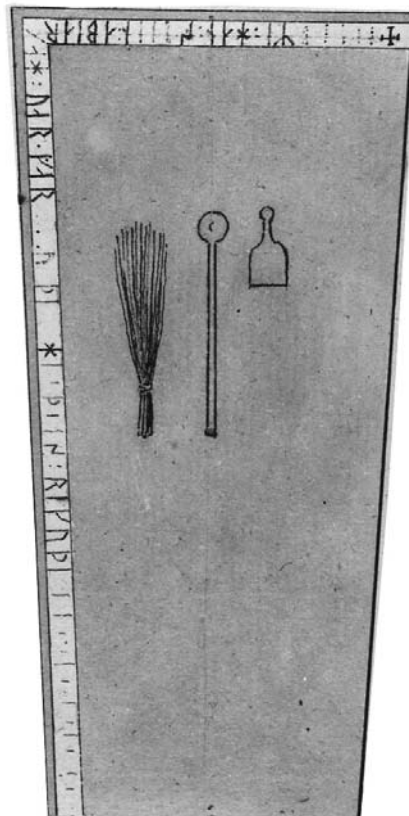
Kalksten. Trapetsoid form. Längd 199 cm, bredd 98-75 cm, tjocklek 10-19 cm. Runorna står med baserna utåt. Runhöjd 6-7 cm.

Inskrift:

...in...biarn : -n uar : kar...þ...s...f : kupi...

                  5   10   15   20
...biarn...uar(?)...guði(?)

»...biarn...var(?)...Gud(?)»

G 250. Teckning av C. G. Hilfeling 1801.

G 250. Foto: Thorgunn Snædal 2003.

Till läsningen: Samtliga runor är osäkra. Inga säkra spår återstår av det lilla likarmade kors som enligt de äldre avbildningarna inledde inskriften längst upp till höger, längs övre kortsidan syns svaga rester av 6-8 runor före 1 i. Efter 15 r följer ett långt parti där rester av runor kan skönjas här och var, däribland 16 **þ** och 17 **s**, därefter runorna 18-22. Efter runa 22 i finns inga spår av runor på den starkt vittrade ristningsytan. Dessa inskriftsrester ger inget språkligt sammanhang och de äldre läsningarna visar att inskriften varit praktiskt taget utplånad redan omkring 1800.

C. G. Hilfeling 1801: +-----mi : han : s--in : [a]biar-ah : uar : gar...u
þi...hi-þ--s : ri kupi...

P. A. Säves läsning 1864 avviker något från C. G. Hilfelings:
...-r...n...n : ier : --:iarn: inuar : kar : k...i...kip : fk:ipi:

Inskriften är svår att datera, men den starkt trapetsoida formen tyder på att den tillhör 1300-talet.

C. G. Hilfeling har tydligen varit medveten om att figurerna troligen var yngre än runinskriften. Tyvärr är hans sätt att uttrycka sig lite oklart och det kan ej avgöras om hans förmodan om den stränge skolmästaren är hans egen eller om han har hört sägner i trakten knutna till gravhällen.

Kyrkoinventariet från 1830 uppger att stenen tillhör Stora Tollby hemman, som ligger ett par kilometer söder om kyrkan.

251. Östra Ryftes Fole socken. Nu i Statens Historiska Museum

Litteratur: F 56. H. Hildebrand, Fynd från Öster-Ryftes på Gotland (VHAA:s Månadsblad 1890), s. 128-131; B. Salin, De nordiska guldbrakteaterna (ATS 14:2, 1895), s. 19, 102; S. Bugge i Norges indskrifter med de ældre Runer 1 s. 100 (1892), 173 (1894), jfr tillägg

(av M. Olsen) 3, s.229 (1923); G. Stephens, ONRM 4 (1901), s. 71-72; S. Bugge i Aarbøger 1905, s. 201, 324; S. Lindqvist, Geretebrakteaten och dess likar (Fornvännen 1927, s. 217-218); C. Marstrander, De gotiske runeminnesmerker (Norsk tidsskrift for Sprogvidenskap 3, 1929), s. 77; W. Krause, Beiträge zur Runenforschung 1 (1932), s. 1 f. (62-63); B. Nerman, Die Völkerwanderungszeit Gotlands (1935), s. 63; M. Olsen, Runespennen fra Bratsberg i Gjerpen (Viking 1, 1937), s. 68-69; även i M. Olsen, Fra norrøn filologi, 1949, s. 30-31; H. Öberg, Guldbrakteaterna från nordens folkvandringstid (1942); Danmarks Runeindskrifter, Text (1942), sp. 544-545; M. B. Mackeprang, De nordiske guldbrakteater (1952), s. 42, 75, 156; W. Krause, Die Runeninschriften im älteren Futhark, (1966), s. 245-246; Th. Snædal, Medan världen vakar. Studier i de gotländska runinskrifternas språk och kronologi (Runrön 16, 2002), s. 36-38.

Äldre avbildningar: G. Stephens, ORNM 4, Salin, a.a. fig. 36.

Guldbrakteat, funnen troligen år 1890. Den ingick i en skatt som hittades under en stenflisa vid arbete med dikesrensning i en åker tillhörande Öster-Ryftes i Fole. Skatten innehöll bl.a. 17 romerska denarer och två halsringar av brons. Föremålen finns nu i Statens Historiska Museum, där de har inv. nr 8793.

Diameter 25 mm, guldets är så tjockt att präglingen inte är synlig på baksidan. Den är pålödd med en relativt tjock, uppstående pärlkant, som har skyddat präglingen så att brakteaten är mycket välbevarad och endast obetydligt sliten

Inskrift:

e ēli l

C. Marstrander (1929 s. 77) läser inskrifterna **eehu** resp. **eehwu** och ser ett samband mellan bildframställningen och inskriften: ”Jeg tror det er en forbindelse mellem figurframstillingen og innskriften og at denne inneholder gudenavnet (runenamnet) i tiltaleformen *ehu* og (med analogisk *w* som hos Wulfila) *ehwu*. Det första **ᛗ** står likaledes for *Ehu*[...]. Inskriften inneholder altså et to ganger gjentatt *Ehu*.”

Krause (1966 s. 243-244) läser som Wessén **eētil**, och vill som Marstrander se ett samband mellan inskriften och bilden. Krause förbinder runorna med „das alte Wort *ehwaR* (an. *jór*): das unter ungeklärten Bedingungen zu *ehaR* werden konnte“. Krauses resonemang mynnar ut i slutsatsen: „Jedenfalls handelt es sich um ein magisches Formelwort, mit dem vermutlich der Gott Odin als Besitzer des Sleipnir angerufen werden sollte.“

I GR 1 s. 129 sammanfattar E. Wessén sin uppfattning efter en genomgång av tolkningsförslagen: ”Det kan enligt min övertygelse inte råda något tvivel om att denna syn på brakteatinskrifterna är riktig. Den sannolikt icke läskunnige brakteatsmeden har sökt efter ett mönster. Han har funnit ett sådant i något föremål med den vanliga formeln **ek erilar**.”

M. Olsens tolkning är väl inte så övertygande som E. Wessén gör gällande och att detta gäller även övriga tolkningsförslag. Oavsett om brakteatsmeden haft ett rättskrivet **ek erilar** som förebild har han enligt M. Olsens och E. Wesséns resonemang inte förstått innebörden. Inskrifterna kan därför inte ’översättas’ till **ek erilar**, utan har snarast haft en dekorativ funktion, se vidare G 85 och Th. Snædal a.a. 2002 s. 36-38.